

AFGANİSTAN TÜRKMENLERİNİN ERSARI BOYUNUN AĞIZLARINDA ÜNLÜ- ÜNSÜZ VARLIĞI VE BAŞLICA SES OLAYLARI

Savaş ŞAHİN*

Özet: Ersarı boyuna mensup Afganistan Türkmenleri, Afganistan'ın kuzeyinde yaşamaktadır. Ersarılar Afganistan Türkmenlerinin sayıca en fazla olan boyudur. Ersarı ağızı standart Türkmen Türkçesinden çeşitli söyleyiş özellikleri ve bazı seslerin çıkarılışı bakımından ayrılmaktadır. Ersarı ağızında sekiz kısa, sekiz de uzun ünlü bulunmakla birlikte uzun ve kısa ünlüler sözcüklerin anlamını değiştirebilmektedir. Ersarı ağızında da standart Türkmen Türkçesindeki gibi ikincil uzun ünlüler bulunmaktadır. Türkmenler birlikte yaşadıkları Özbeklerin dillerinden etkilenmiş, Daricenin de dillerine yadsınamaz derecede etkileri olmuştur. Bu etkiler özellikle ünlü ve ünsüz seslerin söylenişinde görülür. Ersarı ağızındaki ünlü ve ünsüz varlığı standart Türkmen Türkçesinden sayı bakımından fazla olup aynı zamanda aynı anlama gelen kelimler arasında söyleyiş farklılıkları dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Ersarı Ağızı, Türkmen Türkçesi, Afganistan Türkmenleri, Türkmen Türkçesi Ses Bilgisi

Vowels And Consonants In The Dialect Of Ersari Tribe Of Afghanistan Turkmens And Major Sound Events

Abstract: People belonging to the Ersari tribe of Turkmenistan live in the North of Afghanistan. Ersaris have the biggest population of all Afghanistan Turkmens. Ersari dialect differs from the standard Turkmen Turkish in terms of various pronunciation features and some ways of producing sounds. In Ersari dialect, there are eight short and eight long vowels. The vowels can change the meanings of words. Ersari dialect also has subordinate long vowels as standard Turkmen Turkish does. Turkmens have been affected by Uzbeks' language, they used to live together with and as well as by Darice. This effect is notably felt in the production of vowels and consonants. The number of vowels and consonants of Ersari dialect is more than that of standard Turkmen Turkish and also there are remarkable differences in terms of pronunciation of the words having the same meanings.

Keywords: Ersari Dialect, Turkmen Turkish, Afghanistan Turkmens, Turkmen Turkish Phonetics

* Yard. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi. E-posta: savassahin06@hotmail.com.

Giriş

Geçmişten günümüze Türkler de dâhil olmak üzere birçok medeniyete ve millete ev sahipliği yapan Afganistan'da, Türk toplulukları arasında Özbeklerden sonra en kalabalık nüfusa sahip olan etnik grup Türkmenlerdir. Afganistan'da Özbek ve Türkmenlerden başka; Kızılbaşlar, Kazaklar, Tatarlar, Karakalpaklar, Avşarlar, Halaçlar, Karluklar, Kıpçaklar, Kırgızlar gibi Türk toplulukları yaşamaktadır (Özkan 2007:244-250). Bunlardan kimi kimliklerini ve dillerini yitirmiş, kimileri ise dilleri ve kültürlerini koruma konusunda muhafazakar davranmıştır.

Türkmenler arasında “Yedi arkani bilmek farzdır.” diye meşhur bir söz vardır. Afganistan Türkmenlerinin hemen hepsi soylarını, tarihlerini çok iyi bilmektedir. Afganistan'da geçmişte bir asimilasyon politikasına tâbi tutulan Türkmenler; dillerine, kültürlerine, geçmişlerine sahip çıktıkları için varlıklarını büyük ölçüde korumayı başarabilmişlerdir. Çalışmamızın amacı, içerisinde otuzdan fazla diyalekti bulunan Türkmen Türkçesinin en büyük diyalektlerinden biri olan Afganistan Ersarı ağzını tanıtmak, standart Türkmen Türkçesiyle karşılaştırıp, önemli gördüğümüz belli başlı ses değişimlerini ortaya koymaktır. Afganistan'ın tüm bölgelerinde yapılan derlemelerle Ersarı ağzındaki ünlü ve ünsüz varlığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Gerek Türkmenistan'da gerekse Afganistan'da diyalekt çalışmalarının az olması, mevcut çalışmalarında çok eskilere dayanması, bizi bu konuya katkı sağlamaya teşvik etmiştir. Almanya'da Mohammed Salih Rashek'in, Afganistan Türkmen ağızlarıyla ilgili yaptığı doktora çalışmasının da konuyla ilgili eksikliklerin giderilmesine de büyük katkı sağlayacağı kanaatindeyim.

Bu makaleye konu olan malzeme Afganistan'da yaşayan Türkmen konuşurlarından derlenmiştir. Afganistan Türkmenlerinin ağızlarıyla ilgili çalışmalar yapılırken Bazı Türkmen boylarının karışık olarak yaşadığı göz önünde bulundurulmalı, özellikle Afganistan'da yaşayan Özbek, Kıpçak, Tatar, Tacik, Peştun, Arap vb. kavimlerin dillerinin Türkmen ağızlarına olan tesirine dikkat edilmelidir.

1. Afganistan Türkmenlerinin Ersarı Boyu

Afganistan Türkmenleri yoğun olarak, Afganistan'ın kuzeyinde *Güney Türkistan* olarak adlandırılan bölgede yaşarlar. Badahşan'dan Herat'a kadar olan bölge, 1890'lara kadar Orta Asya'daki Türkistan hanlıklarının (Buhara, Kokand ve Hive hanlıkları) sınırları içinde yer almıştır. Bölge aynı zamanda, Urallardan Hindukuş dağlarına kadar uzanan Büyük Türkistan coğrafyasının güney kısmını teşkil etmektedir. Nitekim, Kuzey Afganistan'ı ülkenin diğer kesimlerinden ayıran Hindukuş dağlarının kuzey etekleri halen *Bend-i Türkistan* (Türkistan sınırı) olarak bilinmektedir. Bu yüzden Afganistan'ın kuzeyi, Türkistan olarak adlandırılmıştır.

Afganistan'ın kuzeyi *Katagan* ve *Türkistan* olmak üzere iki coğrafi bölgeye ayrılmaktadır. Bir Özbek aşiretinin ismini alan Katagan bölgesi Kunduz, Tahar ve Badahşan illerini kapsarken; Mezarı Şerif'ten Herat'a kadar olan bölge ise Türkistan

AFGANİSTAN TÜRKMENLERİNİN ERSARI BOYUNUN AĞIZLARINDA
ÜNLÜ- ÜNSÜZ VARLIĞI VE BAŞLICA SES OLAYLARI

olarak bilinmektedir. Katagan'ın merkezi Kunduz, Türkistan'ın merkezi ise Şıbrırgan vilayetleridir. Afganistan Türkmenleri yoğun olarak Türkistan coğrafyası dediğimiz bölgede yaşamaktadır.

Klasik edebiyat kaynaklarında ve gezi raporlarında Amuderya bölgesi Türkmen topraklarında yoğun olarak Ersarı boylarının oturduğu belirtilmektedir (Necef 2003: 224). Ersarılar Çarcöv yeni ismi ile Türkmenabad ilinde, Amuderya kıyılarında ve yoğun olarak Afganistan'ın kuzeyinde yaşamaktadır. Afganistan'daki Türkmen boylarının büyük çoğunluğu (yaklaşık %80'i) Ersarı boyuna mensuptur. Ersarılar, 16. yüzyılda yaşamış Türkmen Hanı Ersarı Baba'nın soyundan gelmektedir. Ersarı boyu, Gara-Bekevül, Güneş ve Uludepe olmak üzere üç alt gruba bölünmüştür. Bu alt grupların her biri 5-12 arasında değişen küçük oymaklardan oluşmaktadır. Y. R. Vinnikov'un hazırladığı Ersarı boyu şeceresinde Türkmenler; Uludepe, Güneş, Kara, Bekevül olmak üzere dört ana uruğa ayrılmıştır (Ataniyazov 256-260).

Yagmurov'a göre ise Afganistan'da Ersarı, Teke, Alili, Salur, Yomut, Çovdurlar yaşamaktadır (Yagmurov 1993:111). Kuzey Afganistan'da Ersarıların yanı sıra Salur, Teke, Alili, Karkın, Bayat, Sarık, Teke, Yomut, Hatap, Olam gibi başka Türkmen boylarına mensup Türkmenler de yaşamaktadır (Jarring 1939:36-51).

Ersarılar, 16. yüzyılda yaşamış Türkmen Hanı Ersarı Baba'nın soyundan gelmektedir. Ersarı boyu, Gara-Bekevül, Güneş ve Uludepe olmak üzere üç alt gruba bölünmüştür. Bu alt grupların her biri 5-12 arasında değişen küçük oymaklardan oluşmaktadır. Afganistan'da yaşayan Türkmenler, kendilerini oturumdar ve vatanî (göçmen) Türkmenler diye ikiye ayırır. Vatanî Türkmenlerin 1900'lü yıllarda ana vatanlarından yaşadıkları kıtlık yüzünden ve Stalin döneminde mallarına el konulmasıyla komünist rejimden kurtulmak için Afganistan'a yerleştikleri söylenmektedir. Oturumdar Türkmenler ise vatanî Türkmenlerden önce bu topraklara yerleşmiş olan Türkmenlerdir (Şahin 2014: 140). Afganistan'da 2013 ve 2015'te yaptığımız saha çalışmaları esnasında tespit edilen Türkmen yerleşim bölgelerinin isimleri şunlardır:

Mezar-ı Şerif iline bağlı; Devletabad (Farhabat, Kultak, Şahi, İslam, Yukarı Sedrabat, Aşağı Sedrabat, Hayatan, Dehnev, Teligek, Karşigek, Coyarap, Çarbağ Seydan, Dehdaraz, Tagan Arık, Niçige, Kazan, Deli Arık, Dilbercan, Aranci, Kureyş, Lütcegarık, Haşimabad, Hayrabat, Karagicele, Zadyan Veteni, Zadyan-ı Muhacir, Nakşirabad), Balkh (Belh), Şordepe, Kelder, Hulm, Çarbölek, Nehr-i Şahi, Çımtal, Şölgere, Zari, Kişindi.

Faryab iline bağlı; Andkhoy (Teveci, Sercenbağ) Gorgan (Mirabad, Tokuzderek, Çarbağ, Köhne Gorgan, Teze Gorgan, Nur Ata Baba, Yeke Pette, Yeketut, Bağbostan, Kemengir) Hançarbağ (Çekmenipayın, Arapşahi, Bala, Arapşahipayın, Çäkmen, Köhnekala, Arapşahi Törehan, Çäkmeni Bala, Çäkmeni Payan, Üçdepe, Gençhana) Karamkul (Yeketut, Üçburç, Kırk, Yokarı Ak Güzer, Aşakı Ak Güzer, Serbent, Bentbaş, Altübölek, Altübölek Uludepe, Mirabad) Devletabad (Kureyş, Muhacir Kureyş, Aranci, Tophana Türkmenleri, Tört Ata

Türkmenleri, Köne Bazar, Çarşangi, Haraba Çarşangi, Tahtayı Çarşangi, Pelvertli, Tahta-ı Pelvertli, Tahta-i İşan) Almar, Kaysar , Cumabazar (Gara Şih).

Cevizcan iline bağlı; Hocadükü (Saltık, Gızılacak, Tagan, Çöpbaş, İslam, Mengecik, Kureyş, Bekevül, Surh) Karkın, Hamiyap, Murdiyan, Hanaka, Mengecik, Kureyş, Akça (Murdiyan, Hanaka, Mengecik) Şibirgan (Abşarhane, Yenikent, Baba Ali, Yekebag, Mirveysmine, Gökgümbe, Salmazan, Tunika, Ulu Çöpbaş, İslamcuy, Celalabad, Çihil Mert, Altıhoca, Pirmezid, Seksenkeppe, Lebicar Kureyş, Çığçı, Divanehane, Mahdumkulu Obası, Atçapar, Çağatay, Çerimgerhane, Deydimuş, Keylek, Gacarihana, İydimalla, Kureyş, Saltık, Selçuk, İslam, Bab-ı Ali, Gızılacak), Karkın.

Kunduz iline bağlı; Garagöterme, Zerkemer, Başkeppe, Akmescit, Macar, Akgaya, Akdepe, Galayzar, Beşkebbe, İmamsahib, Macar, Akmescit, Aggaya, Ayhumçal. *Kâbil*'e bağlı; Dihmirathan, Darülaman, Bagram, Paktiyakut. Bunlardan başka *Helmend*, *Semangan*, *Bağlan* (Çeşme-i Şir), *Badgis*'de (Mervçak'ta Herat ve Faryab arasında bir bölge).

2. Ersarı Ağzındaki Ünlü Varlığı

Türkmen Türkçesinde seslerin sınıflandırılmasıyla ilgili A. P. Potseluyevskiy, A. A. Ökedeov, S. Kürenov, M. Geldiyev, M. Hıdırov, A. Annanurov, T. Täçmiradov, M. Hudayguliyev, H. Bağiyev, A. Nurmuhammedov'un çalışmaları oldukça önemlidir. Türkmen dilcileri genel olarak Türkmen Türkçesinde 8 kısa (i, e, ü, ö, ı, u, o, a) ve 8 de uzun ünlü (i:, ä:, ü:, ö:, ı:, u:, o:, a:) olduğunu belirtirler (Nurmuhammedov 2013:112). Dilin öne doğru hareketiyle ağız boşluğunun daralmasıyla ağzın ön kısmında oluşan ünlülere *inçe çekimliler* “ön ünlüler” (e, ä:, i, i:, ö, ö:, ü, ü:); dilin dışardan uzaklaşıp ağız boşluğunun genişlemesiyle ağzın orta ve arka tarafında meydana gelen ünlülere *yogın çekimliler* “art ünlüler” (a, a:, ı:, o, o:, u, u:) denilmektedir (Hıdırov vd 1960:10).

Standart Türkmen Türkçesinde e'nin uzun çekimi yoktur. Bu ünlü bütün hecelerde kısa söylenir: *el, elek, bölek, geler, görün-, gözenek vb.* “ä” ünlüsü ise e ünlüsünden daha geniş ve açıktır: *ädik, ädim, käte vb.* “e” ünlüsü dışında kalan bütün ünlülerin hem uzun hem de kısa şekilleri olmakla birlikte, bu ünlülerin kelime içerisinde kısa ya da uzun söylenişleri, kelimenin manasına değiştirebilmektedir: *öt/ö:t, at/a:t, yap/ya:p, gız/gı:z*

Baskakov Türkmen Türkçesinin sekiz normal, sekiz de birincil uzun ünlüye sahip olduğunu ifade ederek *ge:r < geler* “gelecek” şeklindeki kaynaşmış şekillerde rastlanan ikincil uzun e: ünlüsü ve uzun dar ı:-ıy ile ü:-üy ünlülerinin diftong özelliği taşımasının Türkmenceye özgü bir nitelik olduğunu belirtir: *gı:yz “kız”, dü:yş “düş” vb.* (Baskakov 2006:122).

Ünlüler söylendiğinde dilin yukarı, aşağı ve ortada olmak üzere üç çeşit hareketi vardır. Dil yukarı doğru hareketinde hava akımının yolunu daraltır. Dilin yukarı doğru hareketiyle meydana gelen ünlüler *dar ünlüler* ya da *yukarıdakalış ünlüleri* (ı, ı:, i:, u,

AFGANİSTAN TÜRKMENLERİNİN ERSARI BOYUNUNUN AĞIZLARINDA
ÜNLÜ- ÜNSÜZ VARLIĞI VE BAŞLICA SES OLAYLARI

u:, ü, ü) denilmektedir. Dilin ağız boşluğunun ortasına doğru hareketiyle hava akımının yolu genişler. Ağız boşluğunun ortasında oluşan ünlülere ise *geniş ünlüler ya da ortada kalış ünlüleri* (o, o:, ö, ö:, e, e:) denilmektedir. Dilin aşağı doğru hareketinde ise hava akımının yolu daha da genişlemektedir. Bu durumda çıkarılan ünlü sesler ise (a, a:, ä, ä:) sesleridir. Bu ünlülere *yoğun ünlüler ya da aşağıda kalış ünlüleri* denilmektedir (Nurmuhammedow 2013:128-147)

Türkmen Türkçesindeki ünlüler art (a, o, u, ı), ön (e, ä, ö, ü, i), geniş (a, ä, e, o, ö), dar (ı, i, u, ü), dudaklanan (o, ö, u, ü), dudaklanmayan (a, e, ä, ı, i) ünlüler şeklinde sınıflandırmıştır (Nurmuhammedow 2013:111). A.P. Potselyevskiy ve A. Ökedov, (ı, ı:, i, i:, ü, ü:, e, ö, ö:) ünlüleri çıkarılırken dilin orta kısmının her iki yanı damağa, dilin ise diş etlerine değdiğini belirtir (Nurmuhammedov 2013:129).

Türkmen Türkçesindeki dar ünlüleri uzun söylendiğinde y: - *yý*, i: - *iy*, ü: - *üy* gibi kısa diftonglara, Yakut dilinde ise *uo*, *ya*, *üö*, *ie* gibi uzun diftonglara değişmeye meyillidir (Dimitriyev 1955:182-191). Türkmen Türkçesinde sözcüğün başında, ortasında ya da sonunda kısa ya da uzun ünlü bulunabilmektedir: du:z “tuz”, dö:n “dönmek”, ä:vmek “acele etmek”, o:dun “odun”, oti:r “otur”, gu:rı “kuru”, i:rkil- “irkilmek” vb. (Hıdırov vd. 1960:17-21). Ersarı ağızında uzun ve kısa ünlülerin varlığı bakımından STT ile aynıdır. Ünlü uzunlukları bakımından STT ile Ersarı ağızında kimi kelimelerin içinde farklılıklar olduğu tespit edilmiştir: STT nas ~ EA na:s, STT aza:t ~ EA a:za:t, STT aza:r ~ EA a:za:r (Annanurov 2008:7). Bizim tespit edebildiğimiz bazı örnekler ise şunlardır: EA *gar* “kar” ~ STT *ga:r* “fahişe”, EA *gaz* “kaz” ~ STT *ga:z* “bir kuş türü”, EA *ha:yır* “tamam” ~ STT *hayır* “hayır”, EA *tu:t* “dut” ~ STT *tut* “tutmak”, EA *arkan* “art bir ip çeşidi” ~ STT *arka:n* “sirt üstü”, EA *ga:r*- “karmak” ~ STT *gar-* “oltayı çekmek”, EA *hal* “benek” ~ STT *ha:l* “hâl”

Tekin’in anolojik uzun ünlü diye tabir ettiği (Tekin 1975:81) uzunluklarının da Ersarı ağızındaki örnekleri oldukça fazladır: *ba:bla-* “tamamlamak”, *ba:disaba* “sabah rüzgârı”, *gu:kmançak* “saklambaç”, *ma:lda:r* “zengin” vb.

Türkmen Türkçesinin önemli özelliklerinden biri de ikincil uzun ünlülere sahip olmasıdır. “Çoğunlukla ses kayıplarına bağlı olarak, kimi zaman iki ünlünün, kimi zaman bir ünlü ile bir ünsüzün, kimi zaman bir ünlü ile iki ünsüzün, kimi zaman da bir ünsüz ile iki ünlünün boğumlanma sürelerinin birleşmesinden oluşurlar. Hece kaynaşmasına bağlı olarak oluşan ikincil uzun ünlüler ise, genellikle iki ya da üç hecenin kaynaşması sonucunda oluşurlar. Ünlü, ünsüz ve hece olarak farklı nitelikte ve farklı sayıda seslerin ve hecelerin boğumlanma sürelerinin birleşmesinden oluştukları için bu seslerin uzunlukları standart değildir.” (Buran, 2016: 3).

Türkmen Türkçesinde ikincil uzun ünlüler, ikinci veya daha sonraki hecelerde bulunur. Aslında kısa olan ünlüler, genellikle kök sonu ve ek başındaki iki ünlünün üst üste gelmesiyle veya ses düşmesi yoluyla uzarlar. Bu uzamalar, sadece düz ünlülerde meydana gelir (Kara 2012: 27). Ersarı ağızında yukarıda belirttiğimiz nedenlerden kaynaklı ünlü uzunlukları sık görülür: *SST şol yere* ~ EA *şö:re*, *STT*

öğren- ~ EA ö:ren- “öğrenmek”, STT eşida:sa ~ EA eşideyse “işitse”, STT bileyse ~ EA bila:sa, “bilse”, STT bu yerlerde ~ EA bö:rlerde “buralarda”, STT şu yerlerde ~ EA şö:rlerde “şuralarda”, STT nirelerden ~ EA ni:rlerden “nerelerden”, STT şu ki ~ EA şı:ki “şu ki”, STT halı hem ~ EA ha:lem “halı da”, STT, STT çaga:nı ~ EA çaga:nı “çocuğu”

Ersarı ağzında “uzun e” haricinde, diğer ünlülerin uzun şekilleri vardır (a:ra “ara, orta”, araka:yın “rahat, gevşek”, bā:bek “bebek”, gari:p “garip, kimsesiz”, i:de- “aramak”, mö:cek “kurt, böcek”, mu:m “mum”, o:yık “yırtık”, si:r “sarımsak”, gündi:z “gündüz”, sü:d “süt” vb.)

Türkmen dilinin Ersarı, Yomut, Sarık, Salır, Alili, Hasar, Anew diyalektlerinde bazı sözcüklerin ilk hecesinde e-î değişimi dikkat çekicidir. Örneğin; *geyim* ~ *giyim*, *beýi k- biyik*, *eymenç* ~ *iyenç*, *eyyām* ~ *ıyyām*, *entek* ~ *intek*, *çemçe* ~ *çümçe/çimçe* vb. (Weyisow 2008:56). Afganistan Ersarı ağzının karakteristik özelliklerinden biri de birçok kelimedede rastladığımız, ilk hecedeki e-î değişimidir: *STT enli* ~ *inli* “geniş”, *STT eşik* ~ *EA işik* “kapı”, *STT tez* ~ *EA tiz* “çabuk” vb.

Ersarı boyuna mensup Türkmen ağızlarından tespit edilen diğer ünlüler ise şöyledir:

ä: a ile e arası düz, geniş, yarı art, orta damak ünlüsü (*māş* “mercimek”, *tāze* “taze”, *ekilyä* “ekiliyor”).

á: a ile ı arasında bir ünlü. Özellikle alıntı kelimelerde görülür (*dáktır* “doktor”).

â: a ile o arasında bir ünlü. Özellikle Türkmenlerin Özbeklerle karışık yaşadığı bölgelerde görülen bir ünlüdür (*âvganıstan*, *ortâ* “orta”, *owâl* “evvel”).

í: ı-i arası düz, dar, yarı art ünlü. Özellikle inceltici bir özelliğe sahip olan “ç, ş, y” ünsüzlerinin önünde ya da arkasında bulunan ünlüdür. (*gıynçılık* “zorluk” *acı* “bozulmak”, *doka--doki-* “dokumak”, *bır* “bir”, *boldı* “oldu”, *hālı* “halı”).

ó: o ile u arasında yuvarlak, art, yarı geniş ünlü (*dóglon* “doğduğu”, *gówurmak* “kavurmak”, *gówrak* “fazla”).

ò: o ile ö arası, yuvarlak geniş, yarı art ünlü (*şòrde* “şurda”, *sòwda* “alışveriş”).

e: geniş, düz ve ön ünlü (*ekiz* “ikiz”, *ele-* “elemek”).

é: e ile i arası düz, ön, yarı açık ünlü (*déyhançılık* “çiftçilik”, *énesi* “annesi”).

ı: düz art, dar ünlü (*gışlak* “köy”, *ıza* “ağrı”).

ī: Düz, dar, yarı art ı ünlüsü. Komşu seslerin etkisiyle normal ı ünlüsüne göre daha dar bir ünlüdür (*maydacık* “küçücük”, *maldarlık* “hayvancılık”).

ò: ö ile ü arası ön, yuvarlak, yarı geniş ünlü (*tòrt* “dört”).

ú: u ile ü arası yuvarlak, dar, yarı art ünlü (*gún* “gün”, *kúrs* “kurs”).

u: art, dar ve yarı yuvarlak bir ünlü. Daha dar, düzleşmeye yakın bir “u” ünlüsü (*kadım* “kadim”).

û: yuvarlak, dar, yarı ön ü ünlüsü. Normal “ü” ünlüsüne göre biraz daha arkada ve artlaşmaya ve düzleşmeye yakın bir “ü” ünlüsü (*dükandarlık* “*esnaflık*”).

3. Ünlülerde Meydana Gelen Başlıca Ses Olayları

3.1. Ünlü Değişmeleri

3.1.1. Art Ünlülerin İncelmesi

a~e değişimi: *STT acal* ~ *EA ecel* “*ecel*”, *STT ozaldan* ~ *EA ozelden* “*önceden*”, *STT ayратın* ~ *EA ayreten* “*ayrıca*”, *STT hançar* ~ *EA hancer* “*hançer*”

ı~i değişimi: *STT kıya:mat* ~ *EA kıyamet* “*kıyamet*”, *STT yakınlaşsa* ~ *EA yakınleşse* “*yakınlaşsa*”, *STT sına-* ~ *EA sina-* “*sına-, dene-*”, *STT uki* ~ *EA uhi* “*uyku*”, *STT ogri* ~ *EA ogri* “*hırsız*”, *STT ız* ~ *EA iz* “*geri*”

3.1.2. Ön Ünlülerin Kalınlaşması

e~a değişimi: *STT mezar* ~ *EA mazar* “*mezar*”, *STT katre* ~ *EA katra* “*damla*”, *STT hem* ~ *EA ham* “*hem*”, *STT çek* ~ *EA çak* “*sınır*”, *STT derrew* ~ *EA derraw* “*hemen, derhal*”

e~ı değişimi: *STT metod* ~ *EA mitod* “*metot*”

ö~o değişimi: *STT ösmek* ~ *EA osmak* “*büyülemek, yetişmek*”, *STT söwda* ~ *EA sowda* “*alışveriş*”

ö~ı değişimi: *STT söweş* ~ *EA sıwaş* “*savaş*”

ü~u değişimi: *STT ümsüm* ~ *EA umsum* “*sessiz*”

3.1.3. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

u~ü~i değişimi: *STT kutu* ~ *EA kuti* “*kutu*”, *STT düşünce* ~ *EA düşünce* “*düşünce*”, *STT çocuk* ~ *EA çocuk* “*çocuk*”

u~ı değişimi: *STT burun* ~ *EA bürin* “*burun*”, *STT bozuk* ~ *EA boziğ* “*bozuk*”, *STT sogur-* ~ *EA sogır-* “*koparmak*”, *STT çukur* ~ *EA çukır* “*çukur*”, *STT ogul* ~ *EA ogil* “*oğul*”, *STT bokurdak* ~ *EA kokırdak* “*nefes borusu*”, *STT moncuk* ~ *EA moncık* “*boncuk*”, *STT omuz* ~ *EA omız* “*omuz*”, *STT tovuk* ~ *EA tuvık* “*tavuk*”

ü~i değişimi: *STT diyä* ~ *EA diye* “*deve*”, *STT büyük* ~ *EA biyik* “*yüksek*”, *STT üstün* ~ *EA üstin* “*üstün*”, *STT öküz* ~ *EA ökiz* “*öküz*”, *STT övrül-* ~ *EA övril-* “*dönmek, çevrilmek, değişmek*”, *STT övünceñ* ~ *EA övinceñ* “*kendini öven*”

o~a değişimi: *STT sowat* ~ *EA sa:wa:t* “*okuma-yazma*”, *STT woleybol* ~ *EA waleybol* “*voleybol*”

3.1.4 Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

e~ü değişimi: *STT teneke* ~ *EA tüneke* “*teneke*”

a~u değişimi: *STT oğlanlarımız* ~ *EA oglunlarımız* “*oğlanlarımız*” “*oğlanlarımız*”

a~o değişimi: *STT yaşayan~ EA yaşiyon “yaşayan”, STT tokay ~ EA tokoy “orman”, STT olar ~ EA olor “onlar”, STT doka- ~ EA doko- “dokumak”*

3.1.5. Düz Ünlülerin Daralması

Standart Türkmen Türkçesindeki içerisinde düz ünlü bulunan kelimelerin Türkmenistan Ersarı ağzında düz ünlüye değişmesi hadisesi oldukça sık rastlanılan bir durumdur (Annanurov 2008:7). a~ı a~i , e~i ünlü daralması Ersarı ağzında sıklıkla görülen bir ses olayıdır.

a~ı değişimi: *STT ava- ~ avı- “acımak”, STT acat- ~ EA acıt- “acıtmak”, STT oka- ~ EA okı- “okumak”, STT gora- ~ EA gorı- “korumak”, STT kagaz ~ EA ka:gız “kâğıt”*

a~i değişimi: *STT dayhançılık ~ EA diyhançılık, STT aca- ~ EA acı- “bozulmak”, STT aňka- ~ EA aňki- “kokmak”, STT alakca- ~ EA alakci- “acele etmek”, STT doka- ~ EA doki- “dokumak”, STT dak- ~ EA dik- “dikmek”*

e~i değişimi: *STT erik ~ EA irik, STT er ~ EA ir “koca”, STT eyer ~ EA iyer “eyer”, STT enli ~ EA inli “geniş”, STT eşik ~ EA işik “kapı”, STT tez ~ EA tiz, STT semre- ~ semri- “yağlanmak, şişmanlamak”, STT beyik ~ EA biyik “büyük, yüksek”, STT üşe- ~ EA üşi-, STT çeyne- ~ EA çine- “çiğnemek”*

3.1.6. Dar Ünlülerin Genişlemesi

ü~ö değişimi: *STT üytgemek ~ EA öytgemek “değişmek”, STT tüsse ~ EA tösse “duman”, STT bük- ~ EA bök- “bükme, eğme”, STT ürkek ~ EA örkek, STT süňk ~ EA söňk “kemik”, STT çüy ~ EA çöy “çivi”, STT süyci ~ EA söyci, STT ürkek ~ EA örkek “ürkek”, STT büre- ~ EA böre- “kaplamak, örtmek”, STT üzük ~ EA özüük “kesilmiş, koparılmış”, STT ürkek ~ EA örkek “ürkek”, STT süyre- ~ EA söre- “sürüklemek”, STT tüsse ~ EA tösse “duman”*

u~o değişimi: *STT bugday ~ EA bogday “buğday”*

3.1.7. Yuvarlak Ünlülerin Daralması

o~u değişimi: *STT dola- ~ EA tula- “sarmak, dolamak”, STT ovkala- ~ EA ukala- “ovalamak”, STT kow- ~ EA kuw- “kovmak”, STT boga ~ EA buka, STT kowala- ~ EA kuwala- “kovalamak”, STT kow- ~ EA kuw- “kovmak”, STT balkon ~ EA balkun “balkon”, STT sowur- ~ EA suwur- “savurmak”, STT dodak ~ EA dudak “dudak”, STT gowuş- ~ EA guwuş- “kavuşmak”*

ö~ü değişimi: *STT öy ~ EA üy “ev”, STT köy- ~ EA küy- “yanmak”, STT köynek ~ EA küynek “elbise”, STT öfke ~ EA üykä “öfke”, STT öksür- ~ EA üksür- “öksürmek”, STT ömür ~ EA ümür “ömür”, STT öçin ~ EA üçin “için”, STT dönder- ~ EA tüñter- “döndürmek”, STT öçük ~ EA üçük “sönük”*

ö~u değişimi: *STT öy ~ EA uy “ev”, STT öt- ~ EA ut- “geçmek”, STT öwün- ~ EA uvun- “övünmek”, STT övlat ~ EA uvlat “evlat”*

3.1.8. Ünlü Düşmesi

Genellikle orta hecenin vurgusuz olması nedeniyle görülen bir ses hadisesidir: *dokuma>dokma* “dokuma”, *alıbdır>albdır* “almıştır” vb. *z, l, n, r, s, ş* ünsüzleriyle biten sözcüklere ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde de ikinci hecedeki ünlü düşürülür: *ogul+ı>oglu* “oğlu”, *döwür+i>döwri* “devri”, *köwüş+i>köwşi* “ayakkabısı”, *aşına>aşna* “bildik, tanıdık, süri+le>sürle-, asıl+ı>aslı, kireyine>kireyne “kirasına”, *yaşıyan>yaşayan* “yaşayan”, *gelin+>gelnä* “geline”

3.1.9. Ünlü Türemesi

Kelimenin aslında olmayan bir ünlünün türemesi hadisesidir (Coşkun 2010:58). Ersarı ağzında kelimenin başında ortasında ve sonunda ünlü türemesi görülmektedir: *arz>arıza* “dilekçe”, *aydışya:lar>aydışya:lar* “konuşuyorlar”, *nar>ina:r, murt>murit* “bıyık”, *barça>barıça* “bütün, tüm, hepsi”, *bilen>bileni* “ile” vb.

4. Ersarı Ağzındaki Ünsüz Varlığı

Standart Türkmen yazı dilinde 21 ünsüz bulunmaktadır: “*b, ç, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, w, ý, z, p, b, m, w, f*” ünsüzleri *goşa dudak çekimsizleri* “çift dudak ünsüzleri” (Nurmuhammedov, 2013:149) ya da *dudak çekimsizleri* “dudak ünsüzleri” (Täçmıradow 2002:32); “*t, d, n, l, r*” ünsüzleri *dil ucu-diş çekimsizleri* (Nurmuhammedov, 2013:154) ya da *dil çekimsizleri* (Täçmıradow 2002:32) olarak adlandırılmaktadır. “*r, ş, ž, ç, j*” sesleri *dil ucu-ön damak ünsüzü*; *y “ý”* sesi *dil orta-orta damak ünsüzü*, “*k, g, ñ, x*” ünsüzleri *dil ardı-arka damak ünsüzleri* olarak kabul edilmektedir (Nurmuhammedov 2013:158-168). Weyisow “*s, ş, ç, t, z, ž, r, l, n*” ünsüzlerini *dil ucu ünsüzler*; “*k, h, gь*” günsüzlerini *dil ardı ünsüzleri*; “*ñ, ý*” ünsüzlerini *dil ortası*; “*p, f, m, v*” ünsüzlerini de *dudak ünsüzleri* şeklinde sınıflandırmıştır (Weyisow 2008:61).

Mehmet Kara Türkmen Türkçesi gramerinde 23 ünsüzün bulunduğunu (Kara 2012:33), Larry Clark (Clark 1998:37), Oskar Hanser ise Türkmen Türkçesi’nde 21 ünsüz bulunduğunu söylemiştir (Hanser, 2003:34). Hanser; “*p, b, v, f, w, m*” ünsüzlerini dudaksız ünsüzler; “*t, d, s, z, ş, j, ç, c, n, l, r, y*” ünsüzlerini *dişsiller*; “*k, g, ž, ñ, h*” ünsüzlerini *art damak ünsüzleri* şeklinde sınıflandırmıştır. Çalışmamızda Afganistanda Ersarıların yaşadığı tüm bölgeler esas alınarak Ersarı ağzındaki ünsüz varlığı tespit edilmeye çalışıldığını belirtmek gerekir. Ersarı ağzında tespit edilen ünsüzler şöyledir:

b: Tonlu, süreksiz, çift dudak ünsüzü. Kelimenin başında ve ortasında bulunabilir (buk- “gizlenmek”, aba “baba”).

ɓ: Tonlu, düşmeye yakın p-b arasında bir çift dudak ünsüzü. Bu ünlünün çıkarılışı sırasında dudaklar büzüşür fakat, b ünsüzünde olduğu gibi dudak tam kapanmaz. Genellikle zarf-fiil eklerinin sonunda kullanılır (*ölüb gitti* “öldü”, *göçüb gitti* “göçtü”, *mekteɓ* “mektep”).

ɓ: Tonlu, b ile v arası bir çift dudak ünsüzü (*çıkıɓerdik* “çıkıverdik”).

c: Tonlu, süreksiz, diş eti-ön damak ünsüzü (*cıkır* “su kuyusu”, *cımcırık* “sessizlik”).

ç: Tonsuz, dil ucu, ön damak ünsüzü (*çapık* “küçük odun parçası”, *çarçak* “yorgun”).

ç: Tonsuz, ç ile ş arasında bir ünsüzü (*üçin* “için”, *saçlı* “saçlı”).

d: Tonlu, süreksiz, diş-diş eti ünsüzü (*dırman-* “tırmanmak”, *doy-* “doymak”).

f: f ile v arası, sert, yarı ötümlü, sızıcı, diş dudak ünsüzü (*fâragat* “rahatlık”, *fâmil* “ailé”).

ğ: tonlu, patlamalı, ötümlü, art damak ünsüzü (*ğarındaş* “akraba”, *ğarış* “karış”).

ğ: tonlu, süreksiz, patlamalı, art damak ünsüzü. Patlamalı “ğ” ünsüzüne göre damağın daha arkasında teşekkül eder ve ses telleri titrer. Bu ünsüz genizsi bir özellik de taşır (*ağdar-* “döndürmek, çevirmek”).

h: Sert, sızıcı, ötümlü, hırıltılı, boğumlu h ünsüzü. Art ünlülerle hece kurar (*harab* “harap”, *hala-* “sevmek”).

h: Sert, sızıcı, ötümlü, nefesli h ünsüzü (*ahlak* “ahlâk”, *hoş* “tamam, olur”).

k: Tonsuz, süreksiz art damak ünsüzü. “k ile h” arasında bir ünsüz. Art ünlülerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında veya sonunda bulunabilir. Özellikle hece sonunda daha vurgulu çıkarılır. Gırtlakta, patlamalı kısa bir ses çıkar. Bu ses çıkarken ses yolu tamamen kapanır (*kohum* “kavim, akraba”, *gışlak* “köy”).

k: k ile g arasında sert, patlayıcı, yarı ötümlü bir ünsüz (*yoğ* “yok”, *arığ* “çeşme”).

m: Tonlu, akıcı, çift dudak ve geniz ünsüzü (*maral* “geyik, ceylan”, *mıltık* “silah, tüfek”).

n: Akıcı, patlayıcı, ötümlü, geniz ünsüzü. Art ve ön ünlülerle hece kurar (*soñra* “sonra”, *añırak* “ileri, öte”).

n: Ön ünlüler yanında bulunan ön boğumlanmalı bir ünsüz. “g” sesine yakın bir sestir (*geldiñiz* “geldiniz”).

r: Tonlu, süreklî, akıcı bir diş eti ünsüzü. Bu ünsüz özellikle ön ünlülerin yanında ve hece sonunda daha titrek telaffuz edilir. Hece sonunda ise genellikle düşürülmeye müsait bir sestir (*or-* “biçmek”, *oran-* “sarılmak”, *bir* “bir”).

r: Gevşek boğumlanmalı sızıcı, düşürülmeye müsait bir ünsüz (*yerlerimiz* “yerlerimiz”, *beryos* “veriyoruz”).

s: s ile z arası, katı, sızıcı, yarı ötümlü diş ünsüzü (*hemmesi* “hepsi”, *şowut-* “soğut”).

t: Tonsuz, süreksiz, dil ucu-diş ünsüzü. “t” ünsüzü Türkmen Türkçesinde kısa ünlülerden sonra güçlü; uzun çekimlilerden sonra gevşek söylenmektedir

AFGANİSTAN TÜRKMENLERİNİN ERSARI BOYUNUNUN AĞIZLARINDA
ÜNLÜ- ÜNSÜZ VARLIĞI VE BAŞLICA SES OLAYLARI

(Nurmuhammedov 2013:154). (*çotlanmak* “*düşünmek*”, *çi:t-* “*halı dokumak*”, *çit* “*yastık*”).

ɬ: Süreksiz, yarı tonlu, patlayıcı, “d ile t” arasında bir diş ünsüzü (*satyors* “*satıyoruz*”, *giŋyo* “*gidiyor*”).

w: Tonlu, sürekli ve sızıcı bir çift dudak ünsüzü (*okuw* “*okul*”, *wısrıdaş-* “*fısildeşmek*”).

y: Akıcı, sızıcı, tonlu, orta damak ağız ünsüzü (*yaşa-* “*yaşamak*, *yada-* “*yorulmak*”).

ʒ: Peltek, yarı sızıcı, tonlu, dil ucu, diş arası ve ağız ünsüzü (*beryož* “*veriyoruz*”, *özümüz* “*kendimiz*”).

Ersarı ağızında standart Türkmen yazı dilinden farklı olarak “*ɬ, ɬ, ɟ, ɟ, ɟ, ɟ, ɟ, ɟ, ɟ, ɟ*” ünsüzlerinin varlığı tespit edilmiştir. Bu ünsüzlerden biri olan *ɬ* ünsüzü tonlu, çift dudak ünsüzüdür. Düşmeye yakın p-b arasında bir ses olan *ɬ* ünsüzüne hemen hemen tüm bölgelerde rastlanmaktadır: *görüɬ gelyos, barɬ, göçüɬ vb.*

Türkmen Türkçesinde iki h ünsüzü bulunmaktadır. Standart Türkmen Türkçesinde dil ardı arka damak ünsüzü olarak bilinen (Nurmuhammedov 2013:166) sert, sızıcı, ötümlü, hırıltılı, boğumlu *ɬ* ünsüzü Ersarı ağızında a, o, u, ı ünlülerinin yanında bulunur. Hıdırov ve Begencov Türkmen Türkçesindeki *ɬ* sesini “boğaz sesi” olarak adlandırmıştır (Begencov 1950:29). Hıdırov’a göre *ɬ* sesi sesi standart Türkmen Türkçesinde kelime ortasında daha yumuşak söylenmektedir (Hıdırov vd., 1960:29). Türkmen Türkçesinde damak h’si ya da arka damak “h” ünsüzü (Nurmuhammedov 2013:167; Hıdırov vd. 1960:29) olarak bilinen sızıcı, ötümlü, nefesli “*h*” ünsüzünün, Daricenin etkisiyle kelimenin başında, ortasında veya sonunda alıntı kelimelerde daha vurgulu söylendiği tespit edilmiştir: *ɬıdmat* “*hizmet*” *ɬıyal* “*hayal*”, *ɬaraɬt* “*ağaç*” vb.

Peltekleşme, bir ses çıkış biçimi olup “s ve z” diş arası ünsüzleri ile “r ve l” titretilmiş ünsüzlerinin diş-damak seslerinin çıkarıldıkları bölgeye taşınmasıyla oluşur (Karaağaç 2013:140). Ötümsüz, sürtümlü “s” ünsüzü ile açık sürtümlü “z” ünsüzünün söylenişi Türkmen diyalektlerinde iki gruba ayrılır. Bunlardan Teke, Yomut, Ersarı, Salır, Sarık, Göklen gibi diyalektlerde “z, s” ünsüzleri *diş arası apikal sesler* olarak kabul edilir. Saydığımız diyalektlerde bu sesin çıkarılışı sırasında dilin ucu, üst dişlerin dibine değeri ve hava diş arasından çıkar. Bu sesler, dilin ucunun alt dişlere yaklaşmasıyla çıkarsa *dorsal sesler* olarak kabul edilir (Berdiyev vd. 1970:26). “*ʒ, s*” peltek ünsüzleri, Ersarı ağızında apikal seslerdir.

Ersarı ağızında, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin dışında “f” ünsüzü bulunmamaktadır. Türkçe kökenli kelimelerdeki “f” ünsüzü “p” şeklinde çıkarılır. A.P.Poseluyewskiý Türkmen dilinde f ünsüzünün kullanılmadığı belirtmiş, M.Geldiyew ise Türkmen dilinde f sesinin olduğunu, bazı diyalektlerde p~f şeklinde bir ses değişimi olduğunu (*tü[p]eñ-- tü[f]eñ. ga[p]an~ga[f]an, tel[p]ek - tel[f]ek*

vb.) ifade etmiştir. Täçmiradow, Türkmen dilinde hem çift dudak hem de dış-dudak f ünsüzünün olduğunu iddia eder. Ersarı ağızında ise f ünsüzü yalnızca alıntı kelimelerde bulunur: *fa:bri:ka*, *fa:kultä*, *form*, *funitik* vb.

Türkmen Türkçesinde *çift dudak* ve *dış-dudak* (w) ünsüzü bulunmaktadır. Ersarı ağızında ise yalnızca *çift dudak* (w) ünsüzü bulunur. STT’de dış-dudak v ünsüzü Rusça alıntı sözcüklerde, çift-dudak w ünsüzü ise kelimenin başında, ortasında ya da sonunda bulunabilir: *[w]ah*, *[w]agt*, *[w]arryk*, *[w]äşi*, *[w]epa*, *[w]aka*, *ma[w]ut*, *ga[w]un*, *ho[w]ur*, *jö[w]en*, *so[w]uk*, *der[w]eze*, *su[w]*, *oku[w]*, *a[w]* vb. Dış-dudak [w] sesi Rus dilinden geçen sözlerde kullanılmaktadır: *[w]agon*, *[w]okzal*, *za[w]od*, *para[w]oz* vb. (Täçmiradow 2002:51-52). Eğer -w ünsüzünün önüne -a,-e ünlüleri getirildiğinde söyleyişte a~o, e~ö şeklinde bir ünlü değişimi ortaya çıkar: *şarlawuk~şorlowuk*, *dayaw~dayow*, *jürlevük~jürlövük* vb. STT’de kelime başındaki f ünsüzü genel olarak p ünsüzüne (f>p) değişir (Nurmuhammedow 2013:152). STT’de w ünsüzünün hem aslı hem de alıntı kelimelerde kendinden önce gelen kelimeleri yuvarlaklaştırıcı özelliği (Kara 2012:39) Ersarı ağızında görülmez. Ersarı ağızında w sesinin standart Türkmen Türkçesinden farklı olarak bazı kelimelerde yanındaki ünlüyü daraltıcı bir özelliğe sahip olduğu görülür: *sıwaş* “*savaş*”, *suwurmak* “*savurmak*”, *tuwık* “*tavuk*” vb.

Hece oluşturmayacak sürekliliğe sahip olmayan ve söylenişleri esnasında ses tellerinde hafif titreşimle ünlülerden ayrılan “l, r, v, y, ğ” yarı ünlülerinden (Karaağaç 2012:102-103) “w” ünsüzü de Ersarı ağızında kimi zaman yarı ünlü vazifesi görmektedir ve çoğunlukla da iki ünlü arasında düşürülerek söylenir. STT’deki “w” ünsüzü Ersarı ağızında (w~Ø) şeklinde bir değişim göstermektedir: *STT öwren-* ~ *EA ö:ren-* “öğrenmek”, *STT öwreniş-* ~ *EA öreniş-* “alışmak”, *STT düwüm* ~ *EA düüm* “dügüm”, *STT owkala-* ~ *EA ukala-* “ovalamak”, *STT öwün-* ~ *EA öü:n-* “övünmek”, *STT suwumuz* ~ *EA su:muz* “suyumuz”, *STT döwlet* ~ *EA dö:let* “devlet” vb.

Türkmenlerin ve Özbeklerin bir arada yaşadığı bölgelerde hem Özbek hem de Ersarı ağızında akıcı “l” ünsüzünün söyleyişte, kimi kelimelerde düşürüldüğü görülür: *bolsa~ bosa* “olsa”, *okul~oku*: “okul”. STT’de kelime içindeki ikiz “l” ünsüzü EA’da tek “l” ile söylenir: *STT ullakan* ~ *ulakan* “büyük”, *STT gulluk* ~ *EA guluk* “kulluk” vb.

“Türkiye Türkçesinde tonlu, sürekli ve bir ön damak ünsüzü olan “y” ünsüzünün oluşumunda dilin ortası ön damağa yaklaşır. “y” ünsüzünün oluşturucu değerleri, i ünlüsünün oluşturucu değerlerine çok yakındır. Bu sebeple bu ünsüz yarı ünlü sayılır. Bu yarı ünlü ses, bir ön damak-dil ortası ünsüzüdür.” (Coşkun 2010:74-75). Bu sesi Türkmen dilciler *yarım çekimli* “yarı ünlü” olarak kabul eder. Ersarı ağızında ise “y” ünsüzü söylenirken dil, orta damağa doğru yaklaşır. “y” damak-yarı ünlüsü, ön damak “y” ünsüzüne göre daha zayıf çıkar, önündeki ünlüyü uzatır. Tam bir ünlü niteliği kazanır: *sü:yt* “süt”, *ğı:yz* “kız” vb. Eğer “y” ünsüzünden önce uzun bir ünlü varsa “y” ünsüzü daha zayıf çıkarılır: *a:yıl* “atın kemeri”, *a:yni-*

“iyileşmek”, *a:yılık* “*aylık*” vb. (Nurmuhammedow 2013:161). Ayrıca “y” ünsüzü, Ersarı ağızında “a, o, u, e” seslerinden sonra gelmemekte, söyleyişte yanında bulunan “a” ünlüsünü “e” ünlüsüne (a>e) değiştirir: *bugdey* “*buğday*”, *heyvan* “*hayvan*”, *yagdey* “*durum*” vb.

Ersarı ağızının karakteristik ünsüzlerinden biri olan “ç” ünsüzü “ç ile ş” arasında sestir: *üçin* “*için*” Nurmuhammedow süreksiz, sürtünmeli çift ünsüz diye de adlandırdığı bu ünsüzün “t ve ş” ünsüzlerinin birleşiminden meydana geldiğini ifade eder (Nurmuhammedow 2013:160).

Ersarı ağızında “ğ” ünsüzü bulunmamaktadır. “ğ” tonlu, patlamalı, ötümlü, art damak ünsüzü Ersarı ağızının karakteristik ünsüzlerinden bir tanesidir. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir: *boziğ* “*bozuk*”, *gızar-*, “*kızarmak*”, *gıyşığ* “*eğri*”, *ılgağ* “*hızlı*” vb. “ğ” ünsüzü patlamalı “ğ” ünsüzüne göre damağın daha arkasında teşekkül eder ve çıkarılışları esnasında ses telleri kuvvetli bir şekilde titrer.

Türkmen dilinin karakteristik seslerinden biri de burun sesi olan “ñ”dir. Bu sese bazı ağızlar haricinde diğer Oğuz dillerinde de rastlanılmamaktadır. Örneğin *maña*, Azerbaycan dilinde *mene*; *doñuz* Türk dilinde *domuz* şeklindedir (Weyisow, 2008:25). Ersarı ağızında nazal n sesi korunmakla birlikte, ön ünlüler yanında bulunan ve “g” ünsüzüne yakın bir ses olan bir ñ (g) ünsüzü bulunmaktadır. Ahmet B. Ercilâsun’a göre “ñ” ünsüzü tarihi gelişmesi sırasında, kendisini muhafaza etmeyen şive ve ağızlarda ya “n veya g, ğ, y” yönünde bir gelişme göstermiştir (Ercilâsun 2002:119). Özellikle çokluk 2. şahıs ekinin başındaki “-ñ” sesi söyleyişte “-g” olur: *göwersigiz*, *diyorsuguzlar*, *geldigiz*, *bildigiz* vb.

5. Ünsüzlerde Meydana Gelen Başlıca Ses Olayları

5.1. Ünsüz Değişimi

“Tonsuz ünsüzlerin ön-seste tonlulaşması, Güney-Batı Türkçesinin umumî karakterini belirleyen yaygın ses hadiseleridir biridir.” (Günay 2003:84). Aşağıda da gösterildiği üzere bazı kelimelerde ön ses veya iç seslerde STT’e göre eğilim tonsuzlaşma yönündedir. STT’de olduğu gibi kelime başında ve ortasında k/ğ~g/ğ değişimi (İlker, 1997:17) görülür: *çara* ~ *ğara*, *çal*~ *ğal-*, *çarın* ~ *ğarın*, *karanlık* ~ *garañlık*, *çapıcı* ~ *ğapıcı* vb.

d~t değişimi: *STT diken* ~ *EA tiken* “*diken*”, *STT dik-* ~ *EA tik-* “*dikmek*”, *STT uzad-* ~ *EA uzat-* “*uzatmak, göndermek*”, *STT dö:rt* ~ *EA tö:rt* “*dört*”, *STT dokuz* ~ *EA tokuz* “*dokuz*”, *STT dök-* ~ *EA tök-* “*dökmek*”

c~ç değişimi: *STT derece* ~ *EA dereçe* “*derece*”, *STT avcı* ~ *EA avçı* “*avcı*”, *STT alcak* ~ *EA alçak* “*alacak*”, *STT bukca* ~ *EA bukça* “*bohça*”

g~k değişimi: *STT gelin* ~ *EA kelin* “*gelin*”, *STT gummat* ~ *EA kimat* “*kıymet*”, *STT üsgür-* ~ *üskür-* “*öksürmek*”

k~g-h değişimi: Yutaksılık, bir ses çıkış yeri değişimi olup bir sesin hırıltılı ses haline gelmesidir (Karaağaç 2012:76).Tonsuz, süreksiz art damak ünsüzük sesi;sert,

sızıcı, ötümlü, hırıltılı, boğumlu *h* ünsüzüne ya da sert, sızıcı, ötümlü, nefesli *h* ünsüzüne değişir. Ersarı ağzında yutaksılaşma eğiliminin örnekleri oldukça fazladır: *STT ağdar ~ EA ağtar- “döndürmek”, STT magta- ~ EA mağtamak “övmek”, STT yok ~ yoğ “yok”, STT toksan ~ EA toğsan “doksan”, STT ukla- ~ EA uhla- “uyumak”*

Ersarı ağzında, STT’deki bazı kelimelerdeki patlayıcı ünsüzlerin yerine akıcı ünsüzlerin kullanıldığı tespit edilmiştir: *STT burç ~ EA murç “biber”, STT u:kla-~ EA uy- “uyumak”, STT utal- ~ EA uyal- “utanmak”*

-p~b değişimi: Ersarı ağzının tipik ses özelliklerinden biri de kelime sonundaki “-p” ünsüzünün git- yardımcı fiiliyle birlikte kullanımında görülen -p sesinin düşerek, tonlu, yarı sızıcı bir çift dudak ünsüzü olan *h* şeklinde çıkmasıdır. Bu ses değişimi oldukça sık görülür: *STT alıp git- ~ EA alığ git- “alıp gitmek”, STT göçüp git- ~ EA göçüğ git- “göçüp gitmek”*

Ersarı ağzında tespit edilen diğer ünsüz değişimi örnekleri şunlardır: *STT başgançak ~ EA basmançak “basamak”, STT dola- ~ EA çola- “dolamak”, STT hümürde- ~ EA gümürde- “fısıldamak”, STT mundar ~ EA murdar*

b~m değişimi: Türkmen Türkçesi Doğu Türkçesinin bazı ses özelliklerini devam ettirir (İlker, 1997:17). STT’de olduğu gibi kelime başında bazı kelimelerde b~m değişimi görülür: *bin- ~ min- “binmek”, böcek ~ möcek “böcek”, bin~muğ “bin/sayı”, benzetmek~mengzetmek “benzetmek”*

5.2. Ünsüz Türemesi

Sözün ön, iç ve son seslerinde, sözün aslında olmayan bir ünsüzün türemesi (Karaağaç 2013:146) hadisesidir. Ersarı ağzında, Standart Türkmen Türkçesinden farklı olarak bazı kelimelerin başında ve ortasında ses türemelerinin olduğu görülmektedir: *STT ar- ~ EA har- “yorulmak”, STT argın ~ EA hargin “yorgun”, STT uruğ ~ EA huruğ, STT ulus ~ EA vulus, STT susuz ~ EA sussız*

5.3. Ünsüz Düşmesi

Düşme dediğimiz ses olayı ünlüden sonra, ünsüzün o ünlünün açıklığı etkisiyle önce sızılaştırılması sonra onu uzatarak kaybetmesidir. Ersarı ağzının karakteristik özelliklerinden biri de -yor şimdiki zaman ekininin sonundaki “r” ünsüzü ile -lar çokluk 3. şahıs ekininin sonundaki “r” ünsüzünün genel olarak söyleyişte düşürülmesidir: *gelyädi “geliyordu”, gelyoty “geliyordu”, alyo “alıyor”, bilyola “biliyorlar”, içyola “içiyorlar” vb.*

Boğumlanma nitelikleri bakımından birbirine yakın olan gırtlak üfleme sesi “h” ile akıcı “y” ünsüzlerinin (Günay 2003:92) kelime başında ya da ilk hecede bazı kelimelerde düştüğu tespit edilmiştir: *i:m “yem”, i:miğ “yemiğ”, üzük “yüzük”, ba:t “baht”, gaar “kahır”, i:dir- “yedirmek”, ağla- “hağlamak”, bui:l “bu yıl” vb.*

Ersarı ağzında tespit edilen diğer ünsüz düşmesi örnekleri şunlardır: *alikit- “alıp gitmek”, paspor “pasaport”, omal- “domalmak”, öliğ- “bölüşmek”, bakalı*

AFGANİSTAN TÜRKMENLERİNİN ERSARI BOYUNUN AĞIZLARINDA
ÜNLÜ- ÜNSÜZ VARLIĞI VE BAŞLICA SES OLAYLARI

“bakımlı”, ku- “kovmak”, ura- “uğramak”, darat- “daraltmak”, deir- “değdirmek, dokunmak”, dora- “doğramak”, düme “düğme”, göüs “gögüs”, ur- “vurmak”, yabşır- “yapıştırmak”

5.4. Metatez

Kelime içerisindeki iki sesin sıralanışının değişmesi, diğer bir deyişle yer değiştirmesi olayıdır. Meydana gelmesi belirli kıstas ve düzene bağlanamaz, yani belli ses düzenlerinin göçüşmeyi beraberinde getirdiği düşünülemez, ancak söyleyiş kolaylığı sağlama eğilimi genel etken kabul edilebilir. Genelde ardışık sessizler arasında gerçekleşen göçüşme, sesli ile sessiz arasında ve uzak sesler arasında da görülebilir. Standart Türkmen Türkçesi ile Ersarı ağızındaki bazı kelimelerde metatez örnekleri görmek mümkündür: *STT kişnedi ~ EA kiñşedi*, *STT basıglı ~ EA basıglı*, *STT yiti~ EA iyti* “keskin” vb.

5.5. Ünsüz İkizleşmesi

İç sesteki iki ünlü arasında bulunan bazı ünsüzlerin, boğumlanmalarındaki tekrarlanmayı gösteren ikizleşme olayı (Korkmaz, 1994:102) “z,t,s,k,ş” ünsüzlerinde görülmektedir. Ersarı ağızında da standart Türkmen Türkçesindeki bazı kelimelerdeki “z,t,s,k,ş” ünsüzlerinin ikizleştiği görülür: *çızızık* “çizik”, *sekkiz* “sekiz”, *tokuz* “dokuz” “yetti” *yedi*, *assa* “yavaş”, *kurbakka* “kurbağa”, *paşşa* “padişah”, *akka* “ağabey”, *ışışık* “ışık”, *göttin* “geri”, *tümmek* “tümsek” vb.

5.6. Ünsüz Benzeşmesi

Afganistan Ersarı ağızında sonu “-n,-r,-z” ünsüzleri ile biten sözcüklere çokluk eki getirildiğinde, ek başındaki “l” ünsüzü kendisinden önceki ünsüzü kendisine benzetir: *rl~ll buralara~burlara~bullara*, *zl~ll bizler~biller*, *sizler~siller*, *nl~ll onlar~ollar*, *boldı~bolli*, *nb~mm çenber~çemmer*, *ld~lt aldım~altım*, *bildim~biltim*, *nl~nn oğlanlar~oglannar*, *gelenler~gelenner*, *yörenler~yörenner*, *mb~mmgıyım bar~gıyımınar*, *müşkülüm bar~müşkülümınar*, *talim berdi~talimnerdi* (Şahin 2014:144).

5.7. Hece Yutumu (Haplologie)

Bir kelime yan yana bulunan ve sesleri boğumlanma nitelikleri bakımından birbirine eşit ya da çok yakın olan iki hecenin söylenişte tek heceye indirilmesi demek olan hece yutulması (Korkmaz 1994:100) örnekleri Ersarı ağızında da tespit edilmiştir: *STT içerki ~ EA içki* “içerideki”, *STT ılaşık ~ EA ılaşık* “barış, antlaşma” vb.

İkinci hece başındaki n ünsüzü yanındaki ünlüyle beraber kimi zaman söyleyişte düşürüldüğü tespit edilmiştir: *STT ekinimiz ~ EA ekimiz* “ekinimiz”, *STT yanına baranımız yok ~ EA yanına baramız yok* “yanına gittiğimiz yok” vb.

SONUÇ

Türkmenlerin Ersarı boyu Teke ve Yomutlardan sonra Türkmenlerin en büyük üçüncü boyudur. Ersarı boyuna mensup Türkmenler bugün Türkmenistan ve Afganistan'ın kuzeyinde yaşamaktadır. Afganistan Türkmenlerinin dillerini koruma konusunda oldukça muhafazakâr davrandıkları görülmüştür. Ersarı ağzında standart Türkmen Türkçesindeki gibi sekiz kısa sekiz de uzun ünlü bulunmaktadır. Bu ünlülere ek olarak Ersarı ağzında “á, â, í, ó, ò, é, ĩ, í, ò, ú, ı, ũ” ünlülerinin varlığı tespit edilmiştir. a ile o arasında bir ses olan â ünlüsü özellikle, Türkmenlerin Özbeklerle karışık olarak yaşadığı bölgelerde görülen bir ünlüdür. Standart Türkmen Türkçesindeki –ya:n ve –an sıfat fiil eklerindeki a ünlüleri söyleyişye o olur (–yo:n ve –on). Ersarı ağzında ikinci hecede “a” ünlüsünü “o” şeklinde çıkarma temayülü oldukça fazladır.

Ersarı ağzında bazı sözcüklerde görülen ünlü uzunlukları ile oluşan anlam farklılıkları dikkat çekicidir: ğar “kar”(EA)- ğa:r “fahişe”(STT), ğaz “kaz” (EA), ğa:z “bir kuş türü” (STT), ha:yır “tamam” (EA)- hayır “hayır” (STT) vb. Standart Türkmen Türkçesiyle Ersarı ağzındaki bazı kelimlerdeki ünlü değişimleri dikkat çekicidir. Bunlardan en çok standart Türkmen Türkçesinde birinci ve ikinci hecelerdeki dar “ü” ünlüsünün ö’ye(ü~ö) değişimi ile u~ı, o~u, e~i değişiminin örneklerine rastlanılmıştır.

Ersarı ağzında, standart Türkmen yazı dilinden farklı olarak, **ɸ, ɸ, ɸ, ɸ, ɸ, ɸ, ɸ, ɸ, ɸ, ɸ** ünsüzlerinin varlığı tespit edilmiştir. Ersarı ağzında karakteristik bazı ünsüz örnekleri görülmektedir. Peltek s ve z sesleri de standart Türkmen Türkçesinde olduğu gibi varlığını korumuştur.

Kısaltmalar

EA: Ersarı Ağzı

STT: Standart Türkmen Türkçesi

İŞARETLER

: Ünlü uzunluklarını gösterir.

Ø Ses düşmesini gösterir.

Kaynaklar

AMANSARIYEV C., ATAMÄDOV N., MUHIYEV H. (1973). *Türkmen Dialektologiyasından Praktikum*. Aşgabat: TSSR Halk Maarif Ministrligi.

ANNANUROV A., BERDİYEV P., DURDUYEV N., ŞAMIRADOV K. (1972). *Ersariskiy Diyalekt Turkmenkogo Yazıka*. Aşhabad.

ANNANUROV, Ata (2008). “Türkmen Türkçesinde Uzun ve Kısa Ünlülerin Kullanım Özellikleri”. (Çev. Melek Erdem), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, 2008/26: 7-12.

BASKAKOV, N. A. (2006). *Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*, (Çeviren: K. Koç ve O. S. Karaca), İstanbul: Multilingual.

BURAN, Ahmet (2016). “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağzılarında İkincil Uzun Ünlüler” 14. 2. 2006,

http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/ahmet_buran_turk_yazi_dill_eri_uzunluklar.pdf

AFGANİSTAN TÜRKMENLERİNİN ERSARI BOYUNUN AĞIZLARINDA
ÜNLÜ- ÜNSÜZ VARLIĞI VE BAŞLICA SES OLAYLARI

- CLARK, Larry (1998). *Turkmen Reference Grammar*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- COŞKUN, V. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- DİMİTRİYEV, N. K. (1955). *Долгие гласные в туркменском языке- Фонетика*, S. 182-191.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2002). *Kars İli Ağzları-Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- GÜNAY, Turgut (2003). *Rize İli Ağzları*. Ankara: TDK Yayınları.
- HİDİROV, M. N., BEGENCOV, K. (1960). *Hâzırkı Zaman Türkmen Dili-Fonetika*, Aşgabat: Türkmen Dili Kafedrası.
- İLKER, Ayşe (1997). *Batu Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Ankara:TDK Yayınları.
- JARRING, G. (1939). *On The Distribution Of Turk Tribes In Afghanistan*, Lunds Univeritets Arsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 35. Nr 4.
- KARA, Mehmet (2012). *Türkmen Türkçesi Grameri*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (2012). *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: AkçağYayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Neşehir ve Yöresi Ağzları*, Ankara: TDK Yayınları.
- NECEF, E. N., Berdiyev A. A. (2003). *Hazar Ötesi Türkmenleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- NURMÜHAMMEDOW, A. (2013). *Türkmen Dilinde Sözüň Singarmonizm Hadisasi*. Aşgabat: İlim Neşriyatı.
- OSKAR, Hanser (2003). *Türkmence El Kitabı*. (Çeviren: Zühal Kargı Ölmez), İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- ÖZKAN, Nevzat (2007). *Türk Dilinin Yurtları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞAHİN, S. (2014). "Ersarı Ağzına Dayalı Afganistan Türkmen Türkçesinin Kısa Grameri", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2014/3-1: 138-152.
- TEKİN, Talat (1975). *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- TÄÇMİRADOW, Tagangeldi (2002). *Hâzırkı Zaman Türkmen Dili-Fonetika*, Aşgabat: İlim.
- WEYİSOW, Begmırat (2008). *Türkmen Diliniñ Tarihi*, Aşgabat.
- YAGMUROW, A. (1993). "Turkmeni Afganistana". *Turkmeni Zarubecnogo Vostoka*, Aşgabat: 101-136.

